

a náboženstvá zvolili predovšetkým preto, aby si spoločnou akciou ochránili určitý vplyv vo svete, kde sú procesmi sekularizácie stále viac a viac marginalizované. Druhá stratégia - potláčanie identity - je charakteristická najmä pre radikálne náboženské hnutia, ktoré odmietajú ideu "zmierenej rôznoťi" a skúšajú profitovať na slabostiach veľkých cirkví a náboženstiev, aby mohli presadzovať svoju zošnurovanú ideológiu. Toto je aj prípad náboženských spoločenstiev, ktoré boli dlhý čas chránené v ich monopolnom postavení od náboženskej konkurencie v tieni komunistických režimov. Ako ilustrácia bol uvedené pravoslávie vo východnej Európe. Za sovietskej éry bolo pre pravoslávie spojenie s Ekumenickou radou cirkví (ECR) na Západe možnosťou preniknúť cez železnú oponu. V deväťdesiatych rokoch sa však snaží od svojich protestantských partnerov odpútať, lebo v ECR vidí oštep západného kultúrneho imperializmu spojeného s anglosaským protestantizmom. Podobné sú vzťahy pravoslávia aj ku katolíckej cirkvi. No pre väčšinu náboženských skupín už nie je primárny cieľom jednoty a ich reintegrácia do jedného telesa, ale dialóg a vzájomná kooperácia na rôznych úrovniach. Popri tom, že ekumenické inštitúcie vytvárajú siete a fóra, transformujú sa na druh "spoločnosti služieb".

Aj keď som si v tomto dvojdňovom maratónne nestihol vypočuť úplne všetkých vystupujúcich, môžem konštatovať, že súčasné skúmania náboženstva v spoločenských vedách sa nezaobídu bez analýzy širších celoeurópskych a celosvetových zmien vo sfére ekonomiky a kultúry. Obmedzovanie sa princípom teritoriality pri skúmaní môže viesť prinajmenšom k prehliadnutiu takého banálneho faktu, že žiadna z registrovaných cirkví u nás neexistuje bez ekonomickejho, symbolického alebo aspoň personálneho zosiel'ovania s cirkvami v iných krajinách. K tomu ešte treba prirátať expanziu nových, najmä zo západu a z Ázie prenikajúcich náboženských hnutí na Slovensko, ktoré nemenia iba podobu tradičných cirkví, ale aj charakter slovenskej spoločnosti ako takej.

Miroslav Tižík

Hodnota náboženstva a kultúrna zmena na prelome milénii

American Sociological Review (ASR), oficiálny časopis Americkej sociologickej asociácie (ASA), venoval svoje prvé číslo v roku 2000 miléniovej problematike – napriek tomu, že nemá vo zvyku publikovať tematicky zamerané čísla. Rok 2000 bol však výnimcočný aj pre amerických sociológov, preto sa na prelome tisícročí rozhodli pripraviť pod názvom Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millennium (Pohľad vpred, ohliadnutie sa dozadu: kontinuita a zmena na prelome tisícročí) špeciálne číslo, do ktorého sa rozhodli premietnuť svoje hodnotenie a chápanie hlavných črt spoločenského života končiaceho sa storočia, ako aj názory o pravdepodobnom smerovaní storočia nasledujúceho. Nie je zrejme žiadnym prekvapením, že leitmotívom tohto čísla sa stali témy modernizácie a globalizácie.

Tento príspevok však nie je recenziou na miléniové číslo ASR. Chce len reflektovať niektoré myšlienky, ktoré sa v ňom objavili a ktoré súvisia s tematickým zameraním tohto čísla Sociologie, t.j. s problematikou náboženstva. Zameria sa preto hlavne (ale nie výhradne) na časť rozsiahlej štúdie Ronalda Ingleharta a Wayna E. Bakera Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values (Modernizácia, kultúrna zmena a pretrvávanie tradičných hodnôt).

Štúdia vychádza z modernizačnej teórie, ktorá hovorí, že ekonomický rozvoj je úzko spojený s prenikavými a do značnej miery predvídateľnými zmenami v oblasti kultúry, spoločenského a politického života. Autori túto hypotézu testujú na základe dát, ktoré boli zozbierané v rámci troch etáp (1981-1982, 1990-1991, 1995-1998) dosiaľ najrozsiahlejšieho reprezentatívneho výskumu postojov a hodnôt obyvateľov 65 krajín sveta, zahŕňajúcich viac než tri štvrtiny svetovej populácie (tzv. World Values Surveys). Analýzou dát však autori prichádzajú k poznatku, že vývoj rôznych spoločností často postupuje odlišnými trajektóriami, a to aj vtedy, ak v nich prebieha veľmi podobný

ekonomický vývoj. Je to preto, lebo existujú aj iné veľmi dôležité faktory, ako aj napríklad kultúrne dedičstvo určitej krajiny, ktoré majú zásadný vplyv na jej vývoj. Tu sa autori pochopiteľne odvolávajú na Webera, ktorý tvrdí, že tradičné náboženské hodnoty majú pretrvávajúci vplyv na inštitúcie danej spoločnosti. Súčasnými variáciami Weberovej myšlienky o špecifických kultúrnych črtach, ktoré prežívajú v spoločnosti dlhé obdobia a majú autonómny vplyv na formovanie politického i ekonomickejho života, sú teórie S. Huntingtona o rozdelení sveta na osiem hlavných civilizačných zón, ktoré sú založené na stáročia trvajúcich kultúrnych odlišnostiach, vyplývajúcich predovšetkým z rôznych náboženských tradícii, či výskumy R. Putnama, ktorý presvedčivo dokazuje, že demokratické inštitúcie najlepšie fungujú v tých regiónoch dnešného Talianska, v ktorých sa úspešne rozvíjala občianska spoločnosť už v 19. storočí a dokonca ešte skôr. (s. 20–23)

Pri skúmaní tézy, že ekonomický vývoj je sprevádzaný špecifickými zmenami hodnotových orientácií obyvateľstva, autori narazili na veľké kultúrne rozdiely medzi jednotlivými krajinami. Analýzou týchto rozdielov určili dve základné dimenzie, ktoré ilustrujú skutočnosť, že názory ľudí v tzv. bohatých spoločnostiach sa systematicky odlišujú od názorov ľudí v chudobných krajinách, čo sa prejavilo rozdielmi v politických, sociálnych a náboženských normách a predstavách obyvateľov skúmaných krajín. Prvá z dimenzií zachytáva polarizáciu medzi tradičnými a sekulárno-racionálnymi orientáciami k autorite, druhá dimenzia označuje orientáciu na hodnoty prežitia (survival) verus orientáciu na hodnoty sebavyjadrenia (self-expression). Tradičná sekulárno-racionálna dimenzia sa spája s prechodom spoločnosti z fázy agrárnej do fázy industriálnej (dátami potvrdená silná pozitívna korelácia s podielom industriálneho sektora v krajine, negatívna korelácia s podielom agrárneho sektora, slabá závislosť s podielom sektora služieb), t.j. prechod z agrárneho spôsobu výroby k industriálnemu je charakteristický posunom od tradičných hodnôt (napr. vysoká hodnota Boha v živote človeka; dôraz na výchovu detí k poslušnosti a náboženskej viere namiesto k nezávislosti; neospravedlniteľnosť potratu; silné národné povedomie; úcta k autorite atď.) k sekulárno-racionálnej orientácii (vyznačujúcej sa opačnými charakteristikami). Z výsledkov World Values Surveys však vyplynulo aj to, že významnú úlohu v hodnotových orientáciách zohráva tiež kultúrne dedičstvo danej spoločnosti. Tak napríklad všetky štyri skúmané krajiny, ktoré podľa Huntingtonovej koncepcie patria do konfuciánskej civilizačnej zóny, sa vyznačujú sekulárnymi hodnotami bez ohľadu na rôzny podiel pracovnej sily zamestnanej v industriálnom sektore. To isté, t.j. prevaha sekulárnych hodnotových orientácií, platí o bývalých komunistických krajinách, ktoré faktorová analýza založená na zmienených dvoch dimenziách tiež vyčlenila ako zvláštnu skupinu v rámci skúmaných 65 spoločností. Naopak krajiny, ktoré historicky patria do rímskokatolíckej zóny, prejavujú relatívne tradičné charakteristiky v porovnaní s konfuciánskymi či postkomunistickými spoločnosťami s tým istým podielom pracovníkov v priemysle.

Dimenzia prežitia/sebavyjadrenie je späť s rozvojom ekonomiky služieb (silne koreluje s relatívnou veľkosťou servisného sektora v krajine, nie je závislá od relatívnej veľkosti industriálneho sektora). Podľa modernizačnej teórie je možné povedať, že uvedené dve dimenzie odrážajú rast industrializácie a nástup postindustriálnej spoločnosti, avšak to nie je všetko. Prakticky všetky historicky protestantské spoločnosti sa v rámci dimenzie prežitia/sebavyjadrenie prejavujú príklonom k hodnotám sebavyjadrenia vo väčšej miere než tradične katolícke krajiny, bez ohľadu na rozsah servisného sektora. Platí tiež, že prakticky všetky postkomunistické spoločnosti oscilujú oveľa bližšie k polu prežitia (t.j. uprednostňovanie ekonomickej a fyzickej bezpečnosti pred sebavyjadrením a kvalitou života, hodnotenie seba samého ako nie veľmi šťastného človeka, neochota podpisovať petície, neprípustnosť homosexuálneho správania, všeobecná nedôvera k ľuďom atď); hodnoty sebavyjadrenia sa vyznačujú opačnými charakteristikami). Zmeny v hrubom národnom produkte a zamestnaneckej štruktúre majú dôležitý vplyv na prevládajúce hodnotové orientácie, napriek tomu autori zistujú pretrvávanie tradičných kultúrnych vplyvov v hodnotových orientáciách obyvateľstva. (s. 23–31)

Zaujímavé sú tie pasáže Inglehartovej a Bakerovej štúdie, v ktorých dokumentujú mieru vplyvu náboženstva na niektoré konkrétné premenné. Príkladom je interpersonálna dôvera ako jedna zo zložiek dimenzie prežitia/sebavyjadrenia. Mnohí autori, napr. Coleman, Fukuyama, Putnam uvádzajú, že dôvera je podstatným prvkom pri budovaní demokratických spoločenských štruktúr a vytváraní komplexných organizácií, na ktorých sú založené veľké hospodárske celky. Zistenia Ingleharta a Bakera ukazujú, že väčšina historicky protestantských spoločností sa vyznačuje vyššou mierou interpersonálnej dôvery než väčšina historicky katolíckych spoločností. Toto zistenie platí aj vtedy, ak ako kontrolnú premennú zvolíme úroveň ekonomickeho vývoja. Interpersonálna dôvera silno koreluje s hrubým domácim produkтом, ale dokonca aj bohaté katolícke krajinys majú interpersonálnu dôveru nižšiu než rovnako prosperujúce historicky protestantské spoločnosti. Dedičstvo komunizmu malo ešte silnejší vplyv na interpersonálnu dôveru a prakticky všetky postkomunistické spoločnosti sa vyznačujú jej nízkymi hodnotami. Preto aj historicky protestantské krajinys, ktoré prešli obdobím komunizmu ako napr. NDR a Lotyšsko sú charakteristické relativne nízkou mierou interpersonálnej dôvery. Z 19 krajín, v ktorých viac ako 35% respondentov verí, že väčšine ľudí je možné dôverovať, je 14 historicky protestantských, 3 boli ovplyvnené konfuciánstvom, jedna (India) je prevažne hinduistická a len jedna (Írsko) je historicky katolícka. Z 10 krajín, ktoré sa v interpersonálnej dôvere umiestnili najnižšie, je 8 historicky katolíckych a žiadna nie je historicky protestantská. Zaujímavé je však niečo iné. Keď sa pozrieme bližšie na nejakú krajinu s podielom katolíckeho aj protestantského obyvateľstva, tak zistíme, že v jej rámci sa katolíci vyznačujú takmer rovnakou mierou interpersonálnej dôvery ako protestanti. Podstatná je teda spoločná historická skúsenosť určitého národa, nie individuálna osobnosť. V tejto súvislosti autori štúdie nadvážajú na Putnama, ktorý tvrdí, že horizontálne usporiadanie a lokálne kontrolované organizácie podporujú interpersonálnu dôveru, kým veľké, hierarchické a centralizované byrokracie ju podomieľajú. Rímskokatolícka cirkev bola historicky prototypom hierarchickej, centrálnie kontrolovanej inštitúcie a protestantské cirkvi boli relativne decentralizované a lokálne otvorennejšie. Tieto kultúrne rozdiely však neodrážajú súčasný vplyv týchto cirkví. Charakter náboženských inštitúcií sa zmenil (katolícka cirkev), v mnohých krajinách (hlavne protestantských) má väčšina obyvateľstva len malý alebo takmer žiadny kontakt so svojou cirkvou. Určitý dopad na život v spoločnosti, ktorá bola formovaná v minulosti vplyvnými katolíckymi či protestantskými inštitúciami, však stále pretrváva a pôsobí na každého – protestanta, katolíka či človeka iného vieroveryznania tak, aby zapadol do danej národnej kultúry. Namesto toho, aby súčasné náboženské inštitúcie vstepovali svojim nasledovníkom typicky protestantské, katolícke, moslimské či iné hodnoty, platí skôr to, že určité náboženské tradície historicky ovplyvnili kultúru určitých spoločností a dnes je ich vplyv na obyvateľstvo danej krajiny ako celku, vrátane tých, ktorí majú len malý alebo žiadny kontakt s náboženskými inštitúciami, sprostredkovávaný národnými inštitúciami (školami, masmédiami). Preto sú rozdiely medzi katolíkmi, protestantmi či moslimami v rámci určitej spoločnosti relativne malé, aj preto sa napríklad nemeckí katolíci v základných hodnotách podobajú viac nemeckým protestantom než katolíkom z iných krajin. Aj v ostatných konfesionálne zmiešaných "protestantských" krajinách (USA, Švajčiarsko, Holandsko) platí, že katolíci v nich prejavujú tradičnejšie názory než ich protestantskí spoluobčania, napriek tomu sa však svojimi vyznávanými hodnotami nezaradujú do historicky katolíckej kultúrnej zóny. (s. 32–37)

Z ďalších pozoruhodných záverov uvediem len stručne a nie vždy v celkovom kontexte niektoré snáď zaujímavé poznatky.

Komunistické režimy vynaložili veľké úsilie na vykorenenie tradičných náboženských hodnôt a dosiahli v tom určité úspechy. Všetky historicky katolícke spoločnosti (t.j. nielen "komunistické") sa však ukázali byť relativne rezistentnejšie voči sekularizácii, dokonca aj tie s rozvinutou ekonomikou alebo prítomnosťou komunistickej vlády v krajinie (s. 38). Postkomunistické spoločnosti získavajú v porovnaní s inými spoločnosťami oveľa nižšie skóre pri meraniach dôvery, tolerancie, subjektívnej spokojnosti, politického aktivizmu, sebavyjadrenia atď. Ľudia v bývalých komunistických krajinách v súčasnosti zdôrazňujú hodnoty prežitia dokonca silnejšie než obyvatelia chudobnejších spoločností.

Autori štúdie sa však domnievajú, že tento trend sa nedá vysvetliť len ako dôsledok ich súčasnej ekonomickej situácie. Poznamenávajú, že už údaje z roku 1981 naznačujú nižšiu úroveň subjektívnej spokojnosti obyvateľov vtedajšieho sovietskeho bloku dokonca aj v porovnaní s krajinami, ktorých hrubý národný produkt bol oveľa nižší. Nízka úroveň hodnôt sebavyjadrenia u obyvateľov postkomunistických krajín pretrváva nezávisle od stavu ekonomiky a Inglehart s Bakerom vyjadrujú domnienu, že ide o dôsledky života v predchádzajúcim represívnom autoritárskom režime. (s. 45–46)

Autori štúdie na záver znova zdôrazňujú, že ekonomický vývoj má tendenciu ovplyvňovať spoločenský rozvoj určitým stanoveným smerom, nedochádza však ku konvergencii jednotlivých spoločností, ale k tomu, že ich vývoj prebieha po určitých obdobných trajektoriách, ktoré sú výsledkom pôsobenia špecifického kultúrneho dedičstva tej -ktoej krajiny. Preto spochybňujú myšlienku o mechaniznoch modernizácie, ktoré by mali v blízkej budúcnosti vytvoriť homogénnu svetovú kultúru. V tejto súvislosti hovoria o neudržateľnosti pohľadu na kultúrnu zmene ako na "amerikanizáciu". USA nie sú prototypom kultúrnej modernizácie pre iné krajiny, naopak, javia sa ako určitý špeciálny prípad s oveľa tradičnejším hodnotovým systémom než akákoľvek iná vyspelá spoločnosť.

Na základe svojich zistení Inglehart s Bakerom navrhujú ešte aj iné modifikácie a korekcie modernizačnej teórie. Z hľadiska problematiky náboženstva reflektovanej v tomto čísle je vhodné spomenúť aspoň ich výhradu o prílišnej zjednodušenosťi sekularizačnej tézy, ktorá je súčasťou modernizačnej teórie. (s. 49) Tá istá myšlienka sa objavuje aj v ďalšej štúdii toho istého čísla ASR. Jej autor P. S. Gorski poznamenáva, že väčšina autorov zaoberejúcich sa sekularizáciou predpokladá, že proces spoločenskej diferenciácie (charakteristický pre modernizáciu) vedie k poklesu individuálnej religiozity. Súhlasí s tým, že prehľbovanie spoločenskej diferenciácie má za následok menej zjavný vplyv náboženských hodnôt a inštitúcií, nie je však dôvodom domnievať sa, že sa tento vplyv stáva automaticky slabší. Sekularizácia by preto nemala byť vysvetlovaná v zmysle oslabovania náboženstva, ale v zmysle oslabovania rozsahu náboženskej autority. So vzrástajúcou spoločenskou diferenciáciou a komplexitou je náročnejsie udržiavať univerzalitu určitého náboženského svetonázoru. Náboženstvo sa tak "privatizuje", stáva sa záležitosťou osobnej preferencie, kde si jedinec ako konzument vyberá na trhu náboženských ideí z jemu dostupných "spirituálnych surovín". Intenzita individuálnej náboženskej skúsenosti môže vzrastať aj napriek štrukturálnemu poklesu vplyvu tradičných náboženských inštitúcií. Sekularizácia a náboženská vitalita sa nemusia navzájom vylučovať. (s. 160–162)

Miléniové číslo ASR prináša veľa zaujímavého čítania, a to nielen z oblasti modernizácie, sekularizácie a kultúrnej zmeny.

LITERATÚRA

- INGLEHART, R. - BAKER, W., E., 2000: Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. In: American Sociological Review, Vol. 65, č. 1, s. 19–51.
GORSKI, P. S., 2000: Historicizing the secularization debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700. In: American Sociological Review, Vol. 65, č. 1, s. 138–167.

Ivan Chorvát